

Konsten att tala - konsten att säga

En botanisering i retorikens hage

Att tala och att säga är inte detsamma. De är dock beroende av varandra. Att tala är handling, att säga är att göra. Därav uppstår två komplementära uppfattningar av retorik. José Luis Ramírez menar att "konsten att tala" kräver ett grundläggande antropologiskt perspektiv. Retoriken blir då, i konkurrens med filosofin, en grundvetenskap som påverkar all mänsklig kunskap, enkannerligen den praktiska kunskapen som innebär handlingsförberedelse och problemlösning

av José Luis Ramírez^{*}

Efter ett drygt århundrade av oförståelse och förakt åskådar vi, sedan ett par decennier tillbaka, något som kunde kallas Retorikens renässans. Den tidskrift vi nu håller i handen är endast ett bland flera tecken på detta. Intresset och återvärde-ringen av retoriken växer sakta men säkert. Med retorikens tanke som utgångspunkt kan vi i Norden förvänta oss upp-komsten av en rad institutioner, aktiviteter och publikationer under de åren som för oss in i det nya kunskapssamhället och in i det nya århundradet. Vi lever dock i en tid då *khrématistikên* (affärsmässigheten) och Marknadens retorik fått ett stort grepp över oss. Liksom i sofisternas århundrade är risken stor att Retoriken kan komma till användning för många olika syften.

Att något får ett namn innebär inte att det är förknippat med en entydig beskrivning eller definition. När en benämning får ett

frekvent bruk är just detta ett tecken på att det har många olika betydelser. "Kärt namn får många barn", skulle man kunna invända mot det kända talesättet. Namnet Retorik står inte för något som utan vidare kan definieras och avgränsas. Retorik är en plats, en *topos* (för att använda just en retorisk term), ett slags midsommarstång som förmår skapa många olika danser kring sig. Øivind Andersen utkom 1995 med en av de mest stimulerande böcker om retorik som utgivits på nordiskt språk. Boken har fått det suggestiva namnet "I retorikkens hage" (Andersen [1995]). Retorikens jämförelse med en hage, där många olika växter kan finna sin grogrund och många olika aktiviteter kan växa fram, är helt apropå.

Tala och säga

Jag ska här bara nysta i några av retorikens många trådar genom att göra en distink-

---

^{*} José Luis Ramírez (född 1935 i Madrid) emigrerade efter licentiatstudier i filosofi först till Tyskland och sedan till Sverige. Han har varit kommunalpolitiker och kulturchef och sedermera ägnat sig åt samhällsplanering, som han uppfattar som en form av retorisk aktivitet. Han är fil.dr i samhällsplanering vid *Nordiska institutet för samhällsplanering* och docent i regional planering vid Tekniska högskolan i Stockholm. Han arbetar med utvecklingen av ett aristotdiskt retorikbaserat ämnesområde kallat Humanvetenskaplig handlings- och planeringsteori.

tion mellan *tala* och *säga* och därmed mellan retorik som *konsten att tala* och retorik som *konsten att säga*. Att välja den första eller den andra vägen innebär att retoriken hamnar i närheten av filosofin och psykolingvistikens i det ena fallet, medan den förenas med litteraturvetenskap och semiotik i det andra fallet.

Att tala och att säga kan tyckas vara liktydiga uttryck. De byts ofta också mot varandra. Men om någon säger ”Statsministern *talade* i TV igår” och någon annan frågar ”Vad *sade* han?”, skulle detta vara meningslöst om talande och sägande innebar detsamma. Att tala är att utöva en förmåga, att säga är att operationalisera denna förmåga genom att skapa ett konkret, empiriskt uppfattbart uttryck. Detta kan relateras till den aristoteliska skillnaden mellan *praxis* och *poiêsis*, som jag återkommer till. Naturligtvis kan ingen tala utan att säga någonting (dessutom på ett bestämt språk) och ingen kan säga något utan att äga förmågan att tala. Men talande och sägande är olika aspekter på talakten och ger upphov till skilda problemområden.

Retoriken har under tidens lopp kommit att koncentrera sig mer på den sägande än på den talande aspekten. Man kan också märka att analysen av det sagda (som egentligen handlar om poetik och stilistik) har blivit större än intresset för själva sägandet. I 1800-talets retorikstudier t.ex. riktas intresset nästan uteslutande mot de retoriska figurerna till förfång för retorikens övriga delar (*inventio, dispositio, elocutio, memoria, etc.*).

Jag vill här framhäva den talande aspekten framför den sägande. Jag skiljer också mellan konsten och dess produkt, mellan målandet och tavlan, och låter därför intresset för det faktiskt sagda komma i tredje hand. Därmed förs retoriken tillbaka till sin riktiga hemvist: det muntliga språket. Det ligger en paradox i retorikens tillkomst som studieämne. Å ena sidan

utgår retoriken från människans talförmåga, men dess karaktär av studieämne uppstår först när skriftspråket uppfunnits och talakten kan synliggöras, analyseras och planeras. Det har lett till att retorik blivit beroende av skriftspråket på ett sätt som egentligen strider mot retorikens väsen. Ty talspråk är en mänsklig förmåga och en handling medan skriften (främst den alfabetiska som uppstod 700 år f. Kristus) är en teknologi. Här har vi också grunden till teknologiseringen av retoriken och dess förvandling till manipulationsinstrument (Ong [1982]). ”Boktryckarkonstens uppfinning – skriver Hobbes i sin *Leviathan* – är ingen stor sak jämfört med bokstävernas uppfinning”. Utan skriftspråk skulle tryckkonsten och vetenskapen inte ha uppstått och spridits. Därför kallar jag det fonetiska skriftspråket – i överensstämmelse med Ong – teknologi och inte bara teknik. Det som skiljer en teknik från en teknologi, enligt Neil Postman (Postman [1992]), är att tekniken och verktygen löser bestämda problem och fyller förutsedda uppgifter, medan teknologin förändrar de strukturer som utgör vårt sätt att tänka. Vi gör något med verktygen men teknologin gör något med oss.

Det innebär inte att skriftspråket inte har med retoriken att göra, men en förståelse av retorikens väsen kräver ett återställande av talspråket som den grund ur vilken även skriftspråket ska uppfattas. Ty alfabetiseringen har tagit makten och förändrat vår mentalitet fullständigt.

När Ferdinand de Saussure skapade sin lingvistiska teori, utgick han också från det talade språket som grund, men utan fonetiskt skriftspråk var lingvistik omöjlig. Saussures lingvistik blev så en semio-logisk teori, en teori om *langue*, inte om *parole*. Saussures lingvistiska teori sprängs av en inre motsägelse mellan bråkstrecket *Signifiant/signifié* och *Langue/parole* (Ramírez [1995b]).

Konstens dubbla betydelse

Ytterligare en bakomliggande tvetydighet ligger i själva uppfattningen av retorik som konst. Med ”konst” menar vi ibland en personlig kompetens eller förmåga som förvärvats genom övning och som *visar sig* i handling, men som vederbörande inte alltid kan redogöra för. Med konst syftar vi dock också till en objektiverad kunskap, en *beskrivning* av hur man skapar en viss produkt eller åstadkommer en viss effekt. Denna sistnämnda konst blir lätt en teknik, ett uttalat regelsystem för att göra och åstadkomma något. Vårt ord ”teknik” härstammar just, inte utan anledning, från det grekiska ordet för konst (*téchne*). Konst kan således vara en *kunskap i* och en *kunskap om*.

Om retorik ska betraktas som en konst, då kan man fråga sig om vi därmed menar den personliga skickligheten att tala eller den medvetna objektiverade *kunskapen om* vad denna skicklighet består av. Aristoteles’ *Retorik* börjar just med att antyda att man kan vara en god retoriker utan att ens veta om det, liksom Molières kända figur som hade skrivit prosa hela sitt liv helt ovetande om vad prosa var. Alla människor – säger Aristoteles – anstränger sig att argumentera och hävda, att försvara sig och anklaga och de flesta gör det ogenomtänkt eller genom en vana som ligger liksom inbyggd i deras karaktär. Om man kan göra någonting spontant och omedvetet kan man naturligtvis också reflektera över det och skapa en metod – fortsätter den grekiske filosofen – och man kan teoretisera över det sätt på vilket, såväl den som gör det spontant som den som gör det av vana, når sitt mål. Alla inser – tillägger han – att detta kan kallas konst (Aristoteles *Rhêt.* {1354 a 6-12}).

Den spontana konsten borde dock, trots allt, vara den egentliga konsten, medan teoretiseringen av en konst skulle motsvara det som kan kallas en *praktisk vetenskap*. Så blir det när Quintilianus’ frångår

ordet *ars* och använder uttrycket *scientia bene dicendi*, för att beteckna retoriken (Andersen [1995] s. 16). Romarna talade också om *rhetorica docens* och *rhetorica utens*, för att skilja den teori som man lär sig i klassrummet från den kunskap som man förvärvar genom övning (Andersen [1995] s. 12). Jørgen Fafner talar om ”retorik” och ”retorikvetenskap” (Fafner [1997]) för att skilja förmågan från kunskapen därom.

Min utgångspunkt är således att ämnet Retorik handlar om en teoretisk eller en vetenskaplig undersökning av konsten att tala. Retorik kallas dock ofta vältalighetens konst, konsten att tala *väl*, som om det också fanns en *konst* att tala dåligt. ”Konsten att göra något bra” är en redundans; ty, som Aristoteles säger i inledningen till *Nikomakiska etiken* {1094a, 1-2}: ”Varje konst och varje undersökning och, på samma sätt, varje handling och varje val, tycks syfta till något gott”. Det innebär att även det etiskt onda söker sitt goda tekniska utförande. ”Det perfekta brottet” är en väl utförd illgärning. Det beror på att ”det goda”, till skillnad mot vad Platon trodde, kan sägas på många olika sätt (Aristoteles *N.E.* {1096a 23 ff}).

Men en teoretisk undersökning av en konst kan i sin tur ge upphov till två slags vetenskapliga hållningar som brukar kallas *deskriptiv* och *normativ* vetenskap. Att beskriva och att föreskriva är inte samma sak. Retoriken delar denna vetenskapliga tvetydighet med logiken. Eftersom konsten i sitt eget begrepp innefattar *det goda syftet*, kan man fråga sig huruvida vi studerar en konst för att *beskriva* hur det är eller för att *föreskriva* hur man bör göra. Att göra retorik till en teknik, till ett regelsystem som vi medvetet ska tillämpa i bestämda talsituationer, är en frestelse som har skapat och fortfarande skapar många kurser och många handböcker i retorik. Å andra sidan vet vi att det vi gör bäst, det gör vi omedvetet. När tekniken härskar över konsten, när man redan i förväg har

ett handlingsrecept, då är man offer för en fundamentalism som motverkar sitt eget syfte. Ty retorikens syfte är att genom medveten reflexion bidra till en fingertoppsfärdighet och en handlingsdisposition som inte ska behöva följa några regler. Det handlar om kunskapsassimilation, inte om kunskapsackumulation (Ramírez [1992] s. 41). Det betyder att retoriken inte skapar några tekniker som dikterar ett handlande för kommande situationer. I konkreta situationer utnyttjar man förgivettagna reflexioner och erfarenheter. Dessa kan eventuellt se ut som tekniska regler men är inget annat än allmänna råd eller tips. Detta föranleder talet om *kairós*, som Christian Kock gör i sin artikel i första numret av denna tidskrift: ”Det konkreta stof og den konkrete situation bestemmer talens hele, som igen bestemmer dens dele. Kun ved at forstå *kairós* kan retorikeren producere en ytring hvis dele er et hele

- én samlet og relevant handling i situationen”. ”Det er dårlig retorik at følge én fast fremgangsmåde med et fast inventar av retoriske figurer og virkemidler”, skriver Kock.

Jag har också tillägnat begreppet *kairós* viss uppmärksamhet i ett liknande syfte (Ramírez [1995a] s. 166 ff). Det som följer sig bakom ett *kairós* som innebär (med Kocks uttryck) ”*klog* empiri”, men som framförallt – tycker jag – innebär kloka val och klokt handlande, är dock sådant som Aristoteles kallade *frónêsis*, handlingskloket, omdöme. Varför Aristoteles kallade Retoriken *téchnê* och inte *frónêsis*, är en intressant fråga som jag inte kan reda ut här. Den retoriskt bildade bör veta att varje tal visar flera saker än vad det säger. Min läsning av Aristoteles fick mig att förstå – även om han inte explicit säger det – att retorik är *frónêsis*, handlingskloket i ord, inte bara *téchnê*, ordfärdighet. Det ligger i konstens natur, såsom jag uppfattar det i denna artikel. Det som gör en målare

till konstnär är inte hans kännetecken om tekniken att blanda färger och hans kunskap om hur penslar och andra verktyg används. Det konstnärliga ligger i klokheden att använda sig av dessa tekniker och dessa verktyg för att kunna ge uttryck åt det han här och nu vill. Den retorik som Aristoteles kallade *téchnê* är inte något som till punkt och pricka ska följas, utan något som ska användas med kloket för att åstadkomma goda resultat. Och denna kloka användning innebär också att tekniken vidgas och förändras genom nya insikter och genom nya exempel. Det handlar således snarare om heuristik än om metodologi. Men att skilja mellan det man vill uttrycka och det konkreta sättet att göra det kräver en begreppslik skillnad mellan *handla* och *göra* (i aristotelisk terminologi mellan *praxis* och *poiêsis*) som vår instrumentaliserade kultur suddat bort (Ramírez [1995a]).

Människan ett retoriskt djur

Fem grundprinciper, som jag skulle vilja kalla utsiktspunkter, anvisar Jørgen Fafner för att få ett någorlunda fullständigt grepp om retoriken: människosynen, språksynen, trovärdigheten (*pístis*), färdigheten (som jag kallar konsten) och muntligheten (Fafner [1997]). Det är en utmärkt check-lista, som jag utan vidare kan ansluta mig till. Att den första principen eller utsiktspunkten är den antropologiska, människosynen, ligger mycket väl i linje med den uppfattning om retoriken som grundämne som jag stödjer. Portaltesen för denna antropologiskt bundna uppfattning av retoriken finns i Aristoteles *Politiken* {1253a 7-18}:

”Det är uppenbart varför människan är ett socialt djur i större mån än vilket bi eller vilka flockdjur som helst: naturen gör – som vi brukar säga – inget i onödan och, bland alla djur, har endast människan ordförmåga [*lógon*]. Ljudet [*hê fonê*] är tecken för smärtan

och lusten och därför har också alla andra djur det, ty deras natur når fram till att känna smärta och lust och ge dem till känna för varandra; men ordet [ho *lógos*] är till för att uppenbara det nyttiga och det skadliga, liksom det rättfärdiga och det orättfärdiga, och det är, i jämförelse med alla andra djur, människans attribut att endast hon äger kännedom om det goda och det onda, det rättvisa och det orättvisa osv., och delaktigheten i dessa saker ger upphov till hushållet och stadssamhället.”

Detta centrala stycke representerar utgångspunkten för en antropologi och en teori av den kommunikativa handlingen som överlägset kan mäta sig med Habermas'. Det grekiska *lógos*, som betyder både tanke och tal (*ratio et oratio* skulle Cicero med en ordlek säga, för att återskapa det ursprungliga begreppet) är det kännetecken som särskiljer människan från både gudarna och djuren. Att studera människans diskursiva förmåga är detsamma som att studera människan. Ordförmågan är människans *differentia specifica*. Att förstå människan är att förstå vad tala innebär. Därmed blir retoriken, uppfattad som den vetenskapliga undersökningen om utövningen av denna förmåga, vad Jørgen Fafner kallar en grundvetenskap (Fafner [1997]); den mest grundläggande av våra teoretiska kunskaper, skulle jag vilja säga.

Trots att Aristoteles inleder sin handbok i retorik med påpekan om att retoriken är dialektikens motstycke (*antístrofos*) (dialektiken är, jämte analytiken, det namn som logiken erhöll hos Platon och Aristoteles) har traditionen velat förknippa retoriken med poetiken snarare än med logiken. Det har sagts att Västerlandets uppfattning om rationalitet och vetenskap skulle ha sett anorlunda ut om Aristoteles' efterlämnade skrifter i retorik hade klassificerats bland de skrifter som av Andronikos från Rhodos kallats *Organon*, dvs. bland de logiska skrifterna. Jag tror dock

att förklaringen är den motsatta. Den härskande synen på vetenskap, rationalitet och logik – ett synsätt i vilket Platon behållit ett avgörande inflytande ända in i vår tid – har påverkat kompilatörernas klassifikation av de aristoteliska skrifterna, inte tvärtom. Det platonska föraktet för vardagliga åsikter (*dóxa*) och dess dyrkan av ett matematisk exakt tänkande, lever vidare. Retoriken, som utgår från människans spontana sätt att språkligt förhålla sig till sin omgivning, var för Platon inte vatten värt.

Vi har lärt oss att betrakta Aristoteles som logikens och de vetenskapliga begreppens fader. Men när han i det ovannämnda citatet gör *lógos* (dvs. ordförmågan, inte bara rationaliteten) till människans särskiljande egenskap, nämner han ingenting om ”sann” kunskap. Att ha *lógos* innebär i detta centrala avsnitt att kunna skilja mellan rätt och fel, mellan nyttigt och värdelöst, inte mellan sant och falskt. Därmed har *lógos* av Aristoteles, åtminstone i detta stycke, förknippats med det praktiska, inte med det teoretiska förnuftet, med ett tänkande som inte syftar till någon exakt eller vetenskaplig kunskap, utan till en kunskap som vägleder människan i sina handlingsval. Till denna skillnad mellan vad han kallar ”kunskap om det som inte kan vara annorlunda” (vetenskaplig kunskap) och ”kunskap om det som kan vara annorlunda” (handlingskunskap) – dvs. mellan det som är med naturnödvändighet givet och det som beror på oss människor – återkommer han på flera ställen (*N. E.* {1112a 18 ff}, {1140a 30 ff} *Ret.* {1359 a 30 ff}). Ty varje typ av kunskap kräver sin metod, säger han i *N. E.* {1094b 11 ff}. Det systematiska och det problematiska är olika områden av vår kunskap som måste hanteras olika (Ramírez [1995a] kap. V). Att bevisa och härleda är en logisk uppgift; att överväga är en diskursiv, retorisk syssla. Logik är att räkna ut eller att reda ut det som är givet, retorik är att överväga det som kan bli eller det som på goda

grunder kan antas. Logiken hanterar det teoretiska och allmängiltiga, retoriken hanterar det praktiska och vardagliga. Därmed blir alla handlingsresonemang (det kan gälla vardagliga ting men också politik, samhällsplanering, behandlings-kunskap och avgöranden av olika slag) ett föremål för retorisk aktivitet.

Praktikens primat

Att sätta logik och retorik eller teori och praktik dikotomiskt mot varandra döljer dock en tankefälla. Från början finns nämligen varken logik eller färdig teori. Utgångspunkten för båda dessa är praktiken, den retoriska handlingen. Teorier och logik är själva ett resultat av en intellektuell praktik, ty en teori eller en vetenskap måste också göras och logiken är ett formellt system som också skapas i en retorisk, reflexiv och övervägande aktivitet. Gottlob Frege lade märke till att när matematiker diskuterar sinsemellan, då uppstår också en retorisk diskurs. Utan skriftspråket skulle dock vare sig logik eller vetenskap finnas.

Retorik som vetenskap är kunskapen om hur människan skapar sin värld *dia logos*, dvs. genom *logos*. I början var Ordet. Retorik som konst är utövandet av denna ordförmåga som lärt oss att tänka och som skapar vår mänskliga värld. *Factum verum* (Vico [1710]). Människan kan bara förstå vad hon själv skapat. Det andra kan bara Gud förstå. Människan har inte natur, människan har historia.

Retorik innebär kunskap om talandet och sägandet, inte om det sagda, men en teori är alltid något färdigsagt (eg. färdigskrivet). För såväl teori som logik är det strikt taget bara det sagda som gäller. Orden tas på semantiskt allvar och en logisk kalkyl kräver att varje betecknare behåller exakt samma mening under hela den logiska processen. Tinglig närvarometa-fysik gäller. Det som inte står skrivet finns inte. Men människan är, som Protagoras sade,

alltings måttstock, såväl till det som finns som till det som inte finns. Retoriken, kunskapen om människans mest grundläggande handling, tar hänsyn både till det som sägs och till det som inte sägs. Att utelämnas och förtiga betyder också mycket, men en tystnadsens semiotik är omöjlig. Tystnaden, det utelämnade i talet, kan uppfattas och är betydelsefull endast för en retorisk undersökning (Valesio [1986], Ramírez [1995c]). För semiotiken är betecknaren det viktigaste. I betecknaren ser semantikern betydelsens påtagliga representant. För retoriken gäller det som visar sig genom det sagda (*dia logos*). Retoriken tar inte orden "ordagrant" på allvar. Ty retoriken vet att språket vilar på ironi, att det alltid säger mera och ofta något annat än vad det ser ut att säga, att det ständigt måste tolkas och omtolkas (Ramírez [1995c]).

Av det sagda framgår egentligen att retorik egentligen är en handlingsteori, en teori om talandet och sägandet. Att tala är *praxis*, att säga är *poiesis*. Det gäller att förstå vad orden gör, inte bara vad de säger. Ord uppfattas då som handling, inte som resultat. Retorik är därmed en teori i första hand om *konsten att tala*, i andra hand om *konsten att säga*; inte en teori om de valda orden utan om ordens val. För Seneca var vältaligheten konsternas konst och från den kunde man övergå till vilka andra konster som helst. För mig är retorik kunskapen om människans mest grundläggande handling. Ty talhandlingen och det faktum att människan kan tala är närvarande i människans övriga specifika handlingar. Utan talförmågan skulle inga andra mänskliga handlingar kunnat utvecklas. Därför är det inte så orimligt som några tycker, att betrakta retorik som en handlingsteori.

Retorikens studium sammanfaller således med den mänskliga diskursen (Valesio [1986]). Att tänka och tala är den grundläggande handling som finns närvarande eller ligger bakom varje mänsklig aktivitet,

särskilt i intellektuella och akademiska aktiviteter. Att lära sig ett praktiskt ämne och att utföra det arbete som detta ämne ska betjäna är en aktivitet som utgår från ett övervägande om vad som ska göras och inte göras och om det lämpliga sättet att utföra det som avses. Retorik är kunskapen om det som är gemensamt för och närvarande i allt mänskligt handlande utan att vara specifikt för någon enskild aktivitet. Att bygga städer, att bota sjukdomar, att organisera företag eller institutioner, all specifik praktisk verksamhet bygger på en gemensam retorisk grund av ord och tankar. ”Somliga människor gör detta oreflekterat och andra vanemässigt. Men eftersom det kan göras på båda dessa sätt, skulle man också kunna studera dess metod. Ty vi kan undersöka varför de som följer sin vana eller de som handlar oreflekterat lyckas i sitt uppsåt och ett sådant studium är en konst” (Aristoteles *Ret.* {1354 6 ff}).

”Andra konster hämtar sitt stoff från skilda källor, men det som tillhör tal-konsten är omedelbart tillgängligt och har med människors inbördes förhållanden och vardagsspråk att göra” säger Cicero (Andersen [1995] 6.4). Varje mänsklig handling, vardaglig eller professionell – vill jag tillägga – kräver en rationell aktivitet som består i att uppfatta situationen, beskriva problemet och uppgiften på rätt sätt, överväga vad man vill göra och föreslå det lämpliga sättet att göra det. Denna gemensamma konst att värdera, bedöma och överväga i tanke och tal, att finna det lämpliga begreppet och det för varje situation rätta uttrycket, är vad ämnet Retorik innebär. Därmed blir Retorik en grundläggande humanvetenskaplig handlingskunskap som berör samtliga mänskliga, professionella och icke professionella, aktiviteter.

Retorik och filosofi

Någon har säkert lagt märke till att jag

försöker tillmäta retoriken en roll som traditionellt varit filosofins revir. Filosofin gör också anspråk på att representera ett vetande som berör alla andra kunskaper. Filosofi är kunskapens kunskap och vetandets vetande. I Norge upprätthåller man en grundläggande filosofisk examen, gemensam för all högre utbildning. Trots den roll som den i alla tider tillskrivit sig själv, är filosofin frånvarande i de flesta viktiga diskussionerna i vår tid.

Filosofin säger sig vara sysselsatt med kunskapsteori, logik och etik. Men en närmare undersökning visar att den kunskapsteori som bedrivs inom våra filosofiska institutioner är bara den teoretiska kunskapens teori. Att kunskapsteori och epistemologi blivit synonyma i våra språk är ganska avslöjande, eftersom epistemologi betyder vetenskapsteori. Praktikens kunskapsteori heter retorik och retoriken har ingen plats i de filosofiska institutionerna. Filosofi söker sann kunskap och den kan bara finnas i vetenskapen. ”Filosofien søker sannheten i og bak verden. Retorikken er opptatt av den virkeligheten som skapes i språket, gjennom menneskene”, skriver Øivind Andersen (Andersen [1995] 6.4).

Den teoretiska kunskapens och vetenskapens verktyg är logiken, en objektiviserad och numera också formaliserad kalkyl, som inte har med praktisk tänkande och med handling att göra. Den formaliserade handlingslogiken som von Wright och andra filosofer försökt åstadkomma, har inte lett till några användbara resultat. Praktikens logik heter också retorik och retoriken låter sig inte formaliseras.

Modern etik skyr handlingen som pesten. Handlingens riktighet ska avgöras antingen av dess resultat (utilitaristisk etik) eller av dess regel (deontologisk etik). Men etik kan inte bestå i att följa regler eller rätta sig efter resultat. Etik är handlingsteori och vad som är den rätta handlingen i varje situation avgörs i ett rationellt

övervägande, i en retorisk diskurs. Retorik och etik är två oskiljaktiga sidor av den mänskliga handlingen. Hos Aristoteles bildar Etiken, Politiken och Retoriken en järntriangel som ger uttryck åt den praktiska filosofin. Men medan Aristoteles retorik och etik bildar två komplementära aspekter av *frónêsis*, hamnar all modern filosofi antingen i ett metaetiskt spår som motsvarar det aristoteliska *épistêmê*, eller i en normativ disciplin som motsvarar en *téchnê*. *Frónêsis* är fortfarande ”grekiska” för den moderna akademiska filosofin.

Hos Isokrates fanns ett mycket mera uttalat samband mellan filosofi och retorik än hos Aristoteles. Hans skolas ideal var medborgarnas bildning (*paideía*) och detta nåddes genom en insikt (*frónêsis*) som skapar förmågan att välja det rätta och bli övertygande i varje bestämd situation (*kairós*). För Isokrates är *kairós* ett av retorikens mest centrala begrepp. Men den som utvecklade uppfattningen om medborgarlighet (*políteia*) och gemenskap (*koinónia*) är Aristoteles. Hos honom finner man begrepp och elementa till en modern diskussion om välfärdsamhället av helt annat slag än det konsumistiska och penningfixerade samhälle vi fått uppleva.

Retorikens retorik

I Sverige har retoriken länge fått stå som beteckning för det manipulerande talet, som om det fanns icke-retoriska tal. Retorik och etik har ställts som varandras motpolar. När retoriken har uppmärksammats som analysmetod har den blivit ett redskap för politisk agitation eller för försäljnings-propaganda. Inom universitetsvärlden har litteraturvetenskapen dragit nytta av retoriken för sina textanalyser. Bland praktiska filosofer har ”argumentation”, som en förlängning av logiken, inkorporerat vissa av retorikens många spår. Olika lingvistiska riktningar, t.ex. sociolingvistik, har utnyttjat en del

av retorikens kunskapsskatt. Kognitivisterna och kommunikationsteoretikerna har närmat sig det retoriska perspektivet. I övrigt har retorik i Sverige uppfattats som konsten att övertala, vilket förenklar och utarmar ämnets aspektrikedom. Visserligen ligger i kommunikationens natur en strävan att bli övertygande, liksom det är dryckens förväntade effekt att släcka törsten, men en effekt som är eftersträvad utgör inte utan vidare sakens väsen. En alltför stor fixering vid ett mål kan ofta motverka detsamma. Detta skulle behöva en bredare utläggning än vad denna artikel medger.

Retoriken omfattar en mångfald aspekter och tål inte att splittras upp utan att dess kärna går förlorad. Om vi tänker t.ex. på retorikens tre klassiska element som utgör övertygelsens villkor: *ethos*, *pathos*, *lógos*, kan de inte användas var för sig, med uteslutning av de andra, utan att syftet går förlorat. Den retoriska effektiviteten bestäms av detta tredimensionella koordinatsystem. Detsamma gäller retorikens traditionella delar, kända sedan Herennium: *inventio*, *dispositio*, *elocutio*, *memoria*, *pronunciatio*. Tar man dem som skilda och självständiga delar blir diskursen verkningslös. Att disponera (*dispositio*) och framföra (*elocutio*) ett tal kräver uppfinningsförmåga (*inventio*); *inventio* behöver *memoria*, osv. Dessa sammansatta retoriska begrepp är inga regler, de är uppslag om det man med klokhet ska tänka på för att analysera, förstå eller förbereda talsituationer. För mycket förberedelse skadar dock talets kvalitet. Talet blir ofta bättre om det framförs spontant och grundas på långvarig erfarenhet. Varav hjärtat är fullt talar munnen. Att vara beredd är viktigare än att vara förberedd.

Retoriken uppfattas och har brukats som kritiskt analysinstrument, vilket också understryker dess samhörighet med filosofin. En gyllene regel för den filosofiska metoden är att man ska pröva de egna teserna mot sig själva. Med Marx ord skulle det heta: ”Kritikens vapen får inte glömma

vapnens kritik”. Ibland leder det till paradoxer, men just sådana bör man vara medveten om. Tillämpat på retoriken leder denna regel till en undersökning av retorikens retorik. ”Inget faller utanför retoriken, inte ens dess egna procedurer” (Valesio [1986]).

Denna självvranssakan leder oss just från det sagda till sägandet och från sägandet till talandet. Den leder från ting till handling. Det är viktigt att inte låta sig luras av sina egna ord och att förstå hur begreppen formar och ibland förvränger vår verklighet. Ta t.ex. begreppet ‘begrepp’. Det får oss att tro att ett begrepp har ett innehåll, vilket leder till katastrofala tankeföljder. Ett och samma retoriska begrepp får på detta sätt en ny och djupare belysning. Ett exempel är *topiken*, som för de tyska litteraturforskarna handlade om språkliga formuleringar, men som i en djupare tolkning handlar om att skapa och hantera formuleringar på ett visst sätt (Viehweg [1963]). Ett annat exempel är de s.k. figurerna, som under lång tid ådrog sig hela det retoriska intresset.

Enligt retorikens retorik har någon påstått att ordet ”metafor” är en metafor och att en teori om metaforen är en metafor av teorin, vilket låter mera spetsfundigt än begripligt. Det viktiga är dock kanske att inse att vad retoriken kallat *metafor* och *metonymi*, båda är resultat av en metonymisk förskjutning. Metafor och metonymi står nämligen för mentala processer som döljer sig bakom det semantiska resultat som uppmärksammas i retorikböckerna. Utan att förkasta alla de många kloka studier som skrivits om metaforen och det fåtal som skrivits om metonymin, visar sig de två retoriska begreppen, efter närmare undersökning, stå för något djupare än vad en retorisk figur innebär. De handlar i själva verket om mentala begreppsbyggande processer. Vico satte oss på spåret. Psykoanalysen och psykologistiken, särskilt Roman Jakobsson och Jacques Lacan, började

gräva i detta minerade fält. Det ledde mig till insikt om att metafor/metonymi är den mentala mekanismen som skapar våra begrepp och gör meningen synlig i världen genom *lógos* (*dia lógos*). Det är inte svårt att visa att inte bara några valda ord, utan samtliga ord i språket skapas genom en metaforisk handling som kombineras med ett dynamiskt sökande, en metonymisk handling (Ramírez [1995b][1995c]). Om detta och om ironin som existentiell paradox i Kierkegaards mening, handlar den delen av min retorikforskning som jag t.v. kommit att kalla begreppsfenomenologi (Kierkegaard [1846]).

Referenser

- Andersen, Øivind [1995] *I retorikkens hage*, Universitetsforlaget.
- Aristoteles *Ethikôn Nikomakeiôn* (sv. övers. av Mårten Ringbom från 1967 i ny faks. uppl., Daidalos, Göteborg, 1988.)
- Aristoteles *Politiká*, (sv. övers. av Karin Blomqvist för Paul Åströms förlag, Jonsered, 1993).
- Aristoteles *Rhêtoriké téchnê* (det finns bl.a. en dansk översättning av Thure Hagstrup för Museum Tusculanums förlag, 1983).
- Collingwood, R.G. [1938] *The principles of art*, Oxford Univ. Press.
- Düring, Ingemar [1966] *Aristoteles. Darstellung und Interpretation seines Denkens*, Winter Universitätsverlag, Heidelberg.
- Fafner, J. [1997] Retorikkens brändpunkt, i *Rhetorica Scandinavica*, 2/1997.
- Kierkegaard, Søren [1846] *Uvidenskabelig efterskrift* (i ”Søren Kierkegaard i urval”, Forumbibl., Stockholm, 1956.)
- Kock, Christian [1997] *Retorikkens identitet*, *Rhetorica Scandinavica* 1/1997.
- Mortara Garavelli, Bice [1988] *Manuale di Retorica*, Bompiani, Sonzogno.
- Ong, Walter J. [1982] *Orality and litera-*

- cy. The technologizing of the word, Methuen & Co Ltd, London. Sv. övers.: Muntlig och skriftlig kultur, Anthropos, Göteborg, 1990.
- Postman, Neil [1992] *Technopoly*.
- Quintilianus, Marcus Fabius [35-100] *Institutiones oratoriae* (fransk övers., Garniers Frères, Paris, 1954).
- Ramírez, José Luis [1992] *Positivism eller hermeneutik. Handling, planering och humanvetenskap*, Nordplan, Medd. 1992:2, Stockholm).
- Ramírez, José Luis [1995a] *Skapande mening. En begreppsgenealogisk undersökning om rationalitet, vetenskap och planering*, Nordplan. Avh. 13:2, Stockholm.
- Ramírez, José Luis [1995b] *Om meningens nedkomst. En studie i antropologisk tropologi*, Nordplan, Avh. 13:3, Stockholm.
- Ramírez José Luis [1995c] *Två kiasmer av tystnad och ironi*, Nordplan, Medd. 1995:1
- Ramírez, José Luis (red.) [1995d] *Retorik och samhälle. Minnesrapport från ett nordiskt symposium om "Retorik i samhällsplanering och offentlighet"*, Nordplan Rapport 1995:2, Stockholm.
- Valesio, Paolo [1986] *Ascoltare il silenzio: la retorica come teoria*, Bologna, Il Mulino.
- Vico, Giambattista [1710] *De antiquissima italorum sapientia* ("Opere", Laterza, Bari, 1931-1941).
- Viehweg, Theodor [1963] *Topik und Jurisprudenz*, C.H.Beck'sche Verlag, München.